

Farliga hajar, hotade hajar

Underhållning och naturvetenskap på offentliga akvarier

LARS KAIJSER

En inledning och två spår

Två vaxfigurer stod i entrén till Sea Life London Aquarium, den ena var Charles Darwin, den andra Indiana Jones.¹ De bägge figurerna förkroppsligar två spår på offentliga akvarier, nämligen vetenskap och underhållning. Darwin är vetenskapsmannen med teorin om arternas uppkomst, som lade grunden till evolutionsläran och förståelsen av natur som process. Indiana Jones är den koloniala upptäckaren och äventyraren, den populärkulturella arkeologen och romantiska hjälten känd som filmkaraktär, som legofigur och som attraktion på Disneyland. Att underhållning och vetenskap flätas samman på offentliga akvarier förvånar inte. Det är en återkommande iakttagelse i beskrivningar av liknande verksamheter som naturvetenskapliga museer och zoologiska trädgårdar (Hansson 2004, Samuelsson 2008).

På offentliga akvarier samsas ambitionen att informera om hav och havsmiljö med viljan att underhålla. Akvarierna möjliggör en estetisk upplevelse likaväl som en insikt i vattendjurens liv och miljö. De senmoderna akvarierna är en del av den så kallade upplevelseindustri eller nya ekonomi som växte fram under andra halvan av 1900-talet. Den utmärker sig genom förväntningar på nischade upplevelser och sinnliga erfarenheter (Urry 1995, Hesmondhalgh 2002, Frost 2011). På akvarierna erbjuds besökarna naturmiljöer, föreläsningar, film, guidade visningar, *sleep-overs* och shoppingmöjligheter. Det bedrivs forskning och arbetas aktivt med

miljöfrågor. Akvarierna utgör en länk mellan forskning och allmänhet; de sprider kunskap om den hotade naturen och manar till engagemang för miljö och framtid. Kombinationen vetenskap och underhållning är ett framgångskoncept. De större, globalt utspridda akvarierna beräknas årligen ta emot 450 miljoner besökare (WAZA 2009). Samtidigt har den upplevelsebaserade pedagogiken mött kritik. Den har nedvärderande kallats för *edutainment* (Rader & Cain 2014). Mer tillspetsat har verksamheterna beskrivits som lättillgängliga pseudoupplevelser (Doordan 1995). Ett sådant omdöme kan tyckas väl hårt och utgår ifrån tanken om att vissa upplevelser är mer äkta – eller autentiska – än andra. När det gäller hur olika verksamheter balanserar underhållning och vetenskap har akvarierna här, tillsammans med museer, uppfattats luta mer åt *edu* än *tainment* (Desmond 1999).

Nu ska inte alla akvarier dras över samma kam. Olika akvarier följer olika direktiv. En del är knutna till universitet och har större utrymme för forskning och artbevarande. Medan andra mer lutar åt underhållning. Till den senare gruppen kan räknas de akvarier som ingår i Sea Life, en kedja med akvarier i främst Australien, Europa och USA. Sea Life är tillsammans med bland annat Legoland och Madame Tussaud en del av Merlin Entertainment, vars ambition enligt webbplatsen är att skapa unika, minnesvärda och givande upplevelser.² Det var på ett Sea Life-akvarium i London som den här texten inleddes. Vaxgubbarna Darwin och Indiana Jones var inlånade från Madame Tussauds vaxkabinett. Akvariernas olika utgångspunkter till trots: när naturen väl gestaltas håller naturvetenskap och underhållning varandra i handen.

Sammantaget utgör de offentliga akvarierna en kontaktyta där kunskaper om hav och andra vattenmiljöer produceras, distribueras och konsumeras. I verksamheten sammanförs artbevarande, underhållning, turism, pedagogisk verksamhet och konsumtion. Allt detta summeras i de *konventioner* som ligger till grund för de olika sätt på vilka djur och natur gestaltas. Det är dessa konventioner som fokuseras i detta kapitel, med syftet att belysa hur natur gestaltas på offentliga akvarier. Konventionerna kan förstås som assemblage, alltså som löst sammanfogade kompositioner av kunskaper, ambitioner och ideal sprungna ur såväl naturvetenskap som underhållning. Det är konventioner som i linje

med Donna Haraways studier av American Museum of Natural History i New York har konsekvenser för akvariernas rumsliga utformning och hur djur gestaltas (Haraway 1989a). Konventionerna har med John Laws ord en ordnande effekt på utformandet av djurmiljöerna (Law 1994). De har konsekvenser för de olika sätt på vilka akvariebesökarna möter de icke-mänskliga djuren, och de sätt på vilka relationerna mellan människor och andra djur kan förstås. Här ryms föreställningar om hur djur och natur bör kategoriseras och vilka associationer djuren ger upphov till. Konventionerna skapar ordning i det myller av djur och natur som gestaltas på akvarier. För att tydliggöra hur vetenskap och underhållning går hand i hand fokuserar artikeln på hur hajar visas upp och gestaltas såväl levande i akvariernas tankar som framställda i text och bild. Framställningen inleds med en tur genom Sea Life Aquarium i London. På det följer ett avsnitt om de konventioner som kan knytas till akvarier som upplevelserum. Därefter fokuseras de konventioner som mer hör naturvetenskapen till. Under rubriken "Hajen har huvudrollen" behandlas sedan hur fakta och underhållning sammanförs när kunskapen om hajar presenteras. Avslutningsvis knyter jag an till diskussionen om relationen mellan människa och djur.

Längs snitslad bana

Våren 2012 hängde rektangulära reklamskyltar med hajar på väggen vid Paddington stations tunnelbaneperrong. De skulle locka besökare till Londons akvarium. Bilden föreställde en haj som simmade mot betraktaren. Tänder antydde i mungipan. I den blå bakgrunden gick det att som mörka skuggor skönja ytterligare ett tiotal hajar. Affischen gjorde reklam för en ny utställning. Texten lød "More sharks than ever before" – "fler hajar än någonsin tidigare".

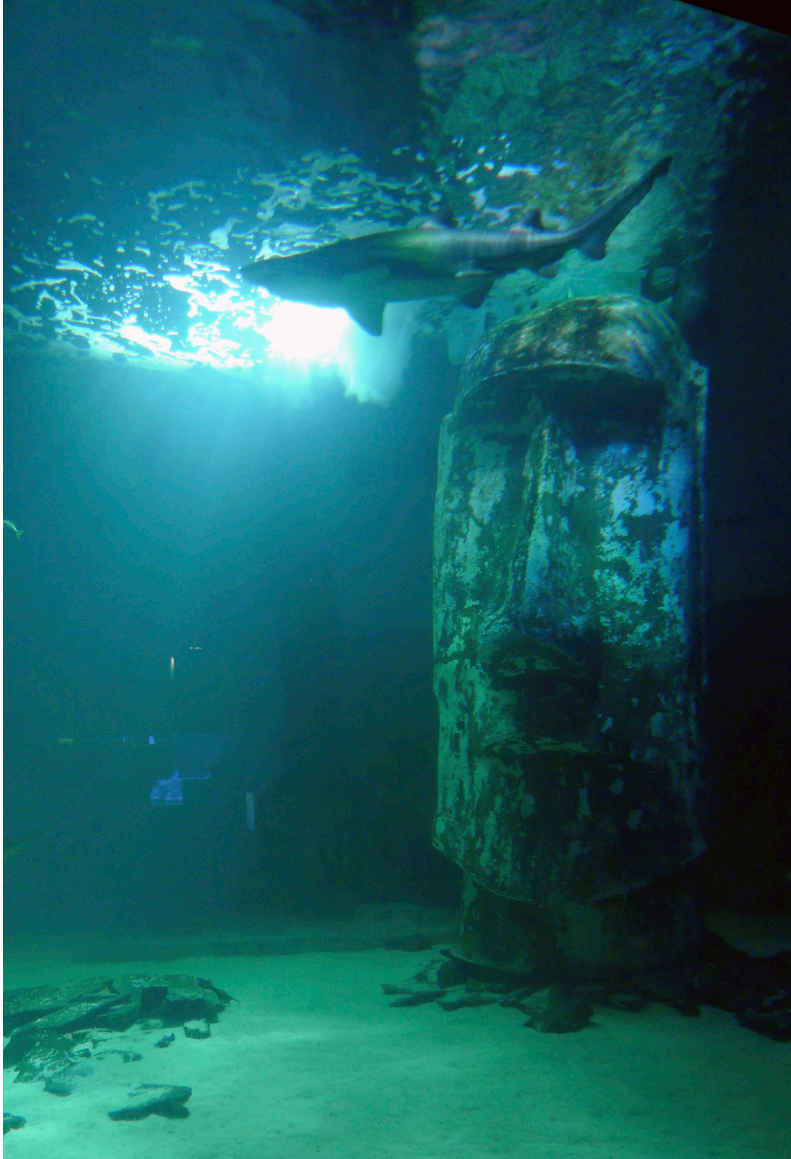
London Sea Life Aquarium ligger vid Themsen, intill det stora parriserhjul som är ett av Londons många riktmärken. Besökare på akvariet mötte, som sagt, Darwin och Indiana Jones när de klev in i entrén. Därefter passerade de en bildskärm med hajar, en teaser för den nya utställningen "Shark Reef" och möjligheten att fotografera sig i en hajbur. Det var ett snitslat spår som besökaren fick följa genom akvariet.

Efter entrén följde en mörkare passage. Plötsligt var golvet av akvarieglas. Under simmade hajar. Det gick att skönja stenhuvuden vars utformning inspirerats av stenfigurerna på Påskön. De var en del av inredningen i den stora tank där de större hajarna simmade runt, en akvarietank som på många sätt höll ihop akvariet som helhet.

Det är när offentliga akvarier kommer på tal lätt att associera till vattenfyllda tankar med levande fiskar. Men i akvarierna presenteras djur och natur på flera sätt. Visst finns levande djur, men också modeller och utställningar med bilder och fotografier. Det gäller också på akvariet i London. När promenaden fortsätter gestaltas hajarna på flera sätt och i olika miljöer.

Tillsammans med sköldpaddor, sjöhästar och krokodiler var de inledningsvis avbildade på en skärm med rubriken "Our Conservation Commitments". Där presenterade akvariet sin bevarandeverksamhet. Ledorden var "rädda", "skydda", "föda upp", "förstå" och "sprida information". I den första större miljön som presenterades, Atlanten, fanns en brugd återgiven i text och bild. I nästa miljö, Ray Lagoon, simmade rockor runt i en öppen pool tillsammans med några mindre hajar. På det följde ett barnvänligare rum och möjligheten att klappa sjöstjärnor och andra mindre havsdjur. Intill denna station fanns en bänk med information om de stora hoten mot hajen. Det handlade först och främst om alla de hajar som fångas för att göra hajfenssoppa. Här berättades också att hajar ofta följer med som bifångst i annat fiske. Den som ville kunde skriva på ett upprop för att rädda hajar, "Give the shark a fighting chance". Ett färdigtryckt dokument låg på en bänk intill uppmaningar om att rädda sköldpaddor och rockor. Det fanns också en penna och information om räddningsprogrammet Bite-Back (Bit tillbaka) som ägnar sig åt hajskyddande verksamhet. Bänken var smyckad med snäckor och ett större sköldpaddskal, och där fanns broschyrer om Sea Lifes miljöarbete och hinkar att donera pengar i.

Den stora tanken med hajar och stenhuvuden återkom när besökarna rörde sig framåt, ibland sågs den från sidan, ibland rörde besökarna sig nära botten och någon gång var utsikten ovanifrån. Som mest spektakulärt blev det när akvarieglaset utgjorde den ena långväggen på ett skeppsvrak – "The Pacific wreck" – som förde tankarna till både pirater

Sandtigherhaj och staty
i Sea Life London
Aquarium.

och de världsomseglingar som kartlade världen. Här fanns skyltar med information om hajar: "Did you know? Over 100 million sharks are needlessly killed each year to make shark fin soup – even though shark fins

have no flavor at all.” Informationen var utformad som ett dokument i piratstil uppspikat på väggen. Intill fanns en kista fylld med guld och under rubriken ”Quiz Trail” fanns frågan ”How many sharks are killed each year to make shark fin soup?” Det fanns tre möjliga svar: 1000, 1 miljon och över 100 miljoner.

I vraket var utsikten god för den som ville titta på när hajarna matades. Webbplatsens beskrivning av hajmatningen alluderade till Darwin: ”14:30 Shark feed. ‘Survival of the fittest’ is the name of the game when it’s feeding time in our shark display! See all the inhabitants of the Pacific display compete for their fair share of the feed!”³ Vid mitt besök stannande jag till för att titta. Inbäddad i en mjukare bakgrundsmusik och omringad av upprymda barn följde jag matningen. Nu överensstämde verkligheten inte riktigt med texten på webbplatsen. Vardagsbestyr som att äta är onekligen en del av underhållningen i akvarierna. Men det är en kontrollerad sådan. En kvinna stod framför glaset med walkie-talkie och ett protokoll. Hon kontrollerade vilken fisk, eller haj, som åt vad och att var och en fick den portion som den skulle ha. Hon meddelade kollegerna ovanför när rätt fisk fått fiskbiten eller när den hamnat fel. Vi i publiken stod tätt tryckta mot varandra för att se. Det var ganska stora bitar som släpptes ned i akvariet. En död bläckfisk – vanlig kost för hajar på akvarier – sjönk sakta ned genom vattnet. En fisk nafsade i kadavret som virvlade runt. En haj som kom underifrån tog bläckfisken i munnen och vände sin bleka buk mot oss och for uppåt mot ytan. Ur käften dinglade tentaklerna. Publiken jublade. Det var *wow* och det var *oh*: ”It’s a killer machine!” ropade en liten pojke.

För den som promenerade genom akvariet var det nu paus från hajar. Besökarna fick passera genom en utställning om korallrev med clownfiskar, Amazonas regnskogar med fiskar, krokodiler och vad som skulle kunna vara Indiana Jones motorcykel gömd under ett grönt, lövlikt kamouflagenä. På det följde Themsens och en utställning om det lokala miljöarbetet. Därefter Antarktisk med ismiljöer i plast, pingviner bakom glas och information om Antarktisexpeditioner.

Akvariets naturmiljöer avslutades med en större utställning, den tidigare nämnda ”Shark Reef Encounter”, hajrevet, som hade surf-tema. Rubriken var ”We Love Sharks, Beach Party this Way”. Det var

strand, folkvagnsbuss, surfbrädor och hawaiiimusik i högtalarna. På webbplatsen beskrevs utställningen som en hyllning till naturens mest magnifika och missförstådda djur – hajen – och det framhölls att det gick att komma *face-to-fin* i det tre våningar höga akvariet.⁴ Här var det möjligt att känna på hajskinn. Skinnets är strävt som sandpapper, ett återkommande påpekande om hajar. En del av lokalen som vetter mot det stora hajakvariet var utformad som de burar som används av turistföretag och i forskning för att sänka ned forskare, naturfilmare eller turister under vattenytan så att de ska kunna skåda hajar på nära håll. De stora stenhuvuden som gick att se i entrén återkom, dels avbildade i något mindre format och utplacerade längs med väggen, dels skönjbara längre ned i det stora akvariet.

I utställningen fanns också en hiss, för den som inte ville gå i trap-porna. På den var avbildat ett hajhuvud, med öppet, tandprygt gap och nosen pekande uppåt. Bilden påminde starkt om den kända affischen till filmen *Hajen* (*Jaws* 1975). Information om hajar fanns på skyltar. Mellan två surfbrädor som monterats på väggen hängde korta informativa texter: "Det finns 440 sorters hajar", "De flesta hajar blir inte längre än 1,8 meter", "Hajar kan vända ut och in på sin mage och göra sig av med oönskad mat" och "Hajar kan känna av elektricitet genom att använda de många små svarta porerna på huvudet och trynet". En bit bort hängde gulsvarta varningstrianglar fästa på väggen med texten "More likely to be killed by..." och bild på i tur och ordning en godisautomat, en brödrost, en hjort, åska och en kokosnöt. På väg ut ur utställningen fanns en affisch som visade en man med en surfingbräda stående på en strand vid havet. Texten lød: "Thank you for visiting Shark Reef Encounter". Över bilden med ett annat typsnitt, liksom klottrat för hand, stod: "Act now or sharks will disappear forever".

Akvariet avslutades – inte heller så förvånande – med en souvenirbutik. På hyllor längs med väggarna, i korgar på golvet och utställda rack fanns varor till försäljning. Här fanns vykort, kepsar, T-shirts med piratflaggor, sjöstjärnor, magneter, sköldpaddor och delfiner som mjukdjur, plastfigurer och snäckskal. Det fanns också Londonmotiv som dubbel-däckare och telefonhytter. Hajen var väl representerad. Den fanns som blågrå mjukdjur eller T-shirts med hajmotiv i olika färger och storlekar.

En av T-shirtarna påminde om reklamaffischen på Paddington Station, en annan visade en ikonisk hajkäke och texten "Bite me".

Det är många detaljer och intryck som möter besökaren på vägen genom akvariet. I en studie av Monterey Bay Aquarium skriver Jane C. Desmond att, att röra sig genom ett akvarium är att se en film utan narrativ, där rörelser, färger och former för besökaren framåt (Desmond 1999:180). Jag håller inte med om att det saknas narrativ, men förstår ändå hennes beskrivning och framhållandet av akvarier som estetiska miljöer. Men vid sidan av färg och form är det också ett myller av informativa, upplysande och uppmanande texter. Bilder och modeller av djur samsas med levande exemplar. Ett bestående intryck av besöket på London Sea Life Aquarium är just mångfalden av intryck och information. Det är lätt att beskrivningen av vägen genom akvariet blir linjär, som en promenad från en punkt till en annan. Det behöver inte vara så, men på de akvarier tillhörande Sea Life som jag besökt är det mer eller mindre enkelriktat från entré till butik.⁵ Hur besökarna rör sig och hur de väljer att röra sig i akvariet varierar förmodligen och är värt en egen undersökning. En fingervisning om vad som uppfattades som viktigt och spännande var tempot jag noterade i besökarnas rörelse. Framför fiskar som pirayer och hajar, och framför stora sköldpaddor bildades köer och det blev svårare att ta sig fram. Samtidigt som utställningen om Themsen och texter om miljö och bevarande snarare fick karaktären av transportsträcka.

Akvariernas planritningar inbjuder till upptäcktsfärder. Trots den enkelriktning som råder när besökarna rör sig framåt finns det gott om skrymslen och vrår att upptäcka. Ett återkommande inslag längs med vägen är de frågor och gåtor som ställs till besökarna. Gåtor och olösta frågor knyter på flera sätt an till akvariernas vetenskapliga projekt. Det är ett pedagogiskt grepp som får besökarna att inte bara läsa den text som informerar om hur många hajar som dödas varje år, utan också upprepa siffran ännu en gång. Lite som läroböckernas exempelfrågor. Kunskapen återges ofta som små, kärnfulla presentationer. Kunskapen är inte entydig. Det finns ofta längre textsjok att ta del av i utställningar eller på akvariernas ofta elaborerade webbsidor. Men återkommande är de korta, närmast mjölkkartongstextliknande kunskapspresentationer som repeteras som text på väggar och i reklambroschyrer, på webbsidor

och under guideade rundturer. Kunskapen förmedlas lite som aforismer, som tankeväckande faktapresentationer. Det kan vara: "Två tredjedelar av jordytan är täckt av vatten", "Hajar fanns före dinosaurierna", "Före hajar fanns maneter", "Hajen dödar 10 människor per år, under samma år dödar människan 100 miljoner hajar" eller "Det är större risk att dö av en kokosnöt än av en haj". I viss mån påminner uttrycken om de *meme* som snabbt sprids på internet: en enhet, en gemensam nämnare, som i bilder, uttryck eller förhållningssätt bär på kulturella föreställningar. Det är en form som förmår fänga de vetenskapliga insikterna i ett tankeväckande och lite underhållande format, som en *oneline* som rymmer både fakta och underhållning. Det är inte för mastigt och går snabbt att ta till sig.

Akvariet i London skiljde sig inte särskilt mycket från andra akvarier som jag besökt. Placeringen intill andra turismanläggningar känns igen. Det är inte ovanligt med akvarier i anslutning till köpcentra, nöjesparker eller gentrifierade hamnkvarter. Liknande förutsättningar har jag mött i såväl Manchester och Baltimore, som Monterey och Minneapolis. I reklamerna för de enskilda akvarierna återkommer också ofta hajen. Kanske är hajen något mer närvarande och återkommande på akvariet i London. Men den finns på alla akvarier jag besökt. Den välkomnande entrén och utgången genom souvenirbutiken återfinns på de flesta akvarier liksom på museer och andra institutioner där underhållning och kunskapsförmedling samsas. Att ta sig igenom ett modernt akvarium är att snabbt röra sig från den ena delen av världen till den andra, från Amazonas till Antarktis på några minuter. Det är att gå på upptäcktsfärd och söka sig fram mellan större och mindre akvarietankar, att få se samma miljö ur olika vinklar, ibland nära, ibland på håll. Alla följer som tidigare nämnts inte samma snitslade bana som akvariet i London. De naturer som presenteras längs vägen tycks dock formbundna. Till det ska jag återkomma.

Rum för känsla och sinnlighet

De olika sätt som hajar återkom och gestaltades på är ett exempel på den bredd och mångfald av uttryck som används för att representera djur och natur på akvarier. I inledningen utgick beskrivningen från Sea Lifes akvarium i London. I mångt och mycket påminner det om de gestaltningar

av djur och natur som återfinns på andra akvarier. Promenaden genom akvariet i London hade sina särdrag. Samtidigt är det mer eller mindre samma arter som återkommer, det är liknande miljöer och det är i stort samma information som presenteras. Den rumsliga gestaltningen av de marina insikterna kan knytas till de konventioner som återfinns i det som kallas upplevelseindustrierna. Det är en pedagogik som betonar sinnliga erfarenheter som en väg till förståelse och insikt, att lära sig genom delaktighet (Rader & Cain 2014). Akvariernas rumsliga utformning är uppbyggd så att fantasi och nyfikenhet ska befrämjas. Att röra sig genom ett akvarium ska vara lite som att gå på upptäcktsfärd där det oväntade och lite förvånande följer besökarna i spåret.

Att röra sig genom akvarier är en multisensorisk upplevelse. Inramningen är sammansatt av flera element. Ljud- och ljussättning tillsammans med den ofta detaljrika arkitektoniska utformningen bidrar till upplevelsen. Det gör också den fuktighet och de temperaturskillnader som de olika naturmiljöerna kräver. En stor del av akvarieupplevelsen bygger på att kroppens olika sinnen aktiveras. Det är inte bara ögonen som tilltalas, även om de iscensatta naturerna tillsammans med texter i första hand lämpar sig för seende. Hörsel och känsel är också viktiga. Vad gäller dofter så finns också de, om än i en mer återhållen form. För att återgå till akvariet i London: på vägen mellan det sjunkna skeppet och hajrevet vid Hawaii passerades Amazonas djungel och Antarktis. Golvet i akvariet var oftast hårt, men förändrades i Amazonas och blev mjukt, som att gå på gräs eller bark. Det hördes vattenfall, luften var fuktig och varm. De iscensatta naturerna kräver olika temperaturer och fuktighet, vilket påverkar de rumsligheter där besökarna får röra sig. Taket var sänkt med hjälp av ett nät, och den som var lite längre behövde böja sig för att inte stöta i huvudet. Naturen kom nära och tätt. I Antarktis var det svalt. En del av en vägg var av is och det gick att känna på kylan med handen.

Med nutidens filtreringstekniker och effektiva ljussättning är sikten i akvarierna ofta bättre än i havet. Upplevelsen av livet under vatten blir ibland verkligare än verkligheten. Den tidigare nämnda Jane C. Desmond skriver om de iscensatta miljöerna i akvariet som *in-fake-situ* (Desmond 1999:166). Med det menar hon att akvarierna ser ut som verkliga miljöer i naturen och framför allt att djuren lever där på riktigt, om än inte i den

fulla komplexitet som det skulle innebära om de var i den verkliga naturen. Det är mer på riktigt än i en djurparksshow, men inte fullt så äkta som till exempel en valskådartur. För att kunna uppnå *in-fake-situ* krävs en viss förbättring av naturen. I regnskogsmiljön på akvariet i London dominerade konstgjorda material. Där skiljer det sig från Universeum i Göteborg, i vars regnskogsmiljö används mer levande material som jord och växter. Med det blir vattnet lite grumligare. Det blir varmt, mer fukt i luften och det doftar starkare. I Universeums regnskog hoppar också apor fritt och fåglar kliver omkring. Det blir naturligt smutsigt och besökarna får se efter var de sätter fötterna och vilar sina händer. Inte så att plast och jord utesluter varandra, men de olika materialen kan vara mer eller mindre dominerande.

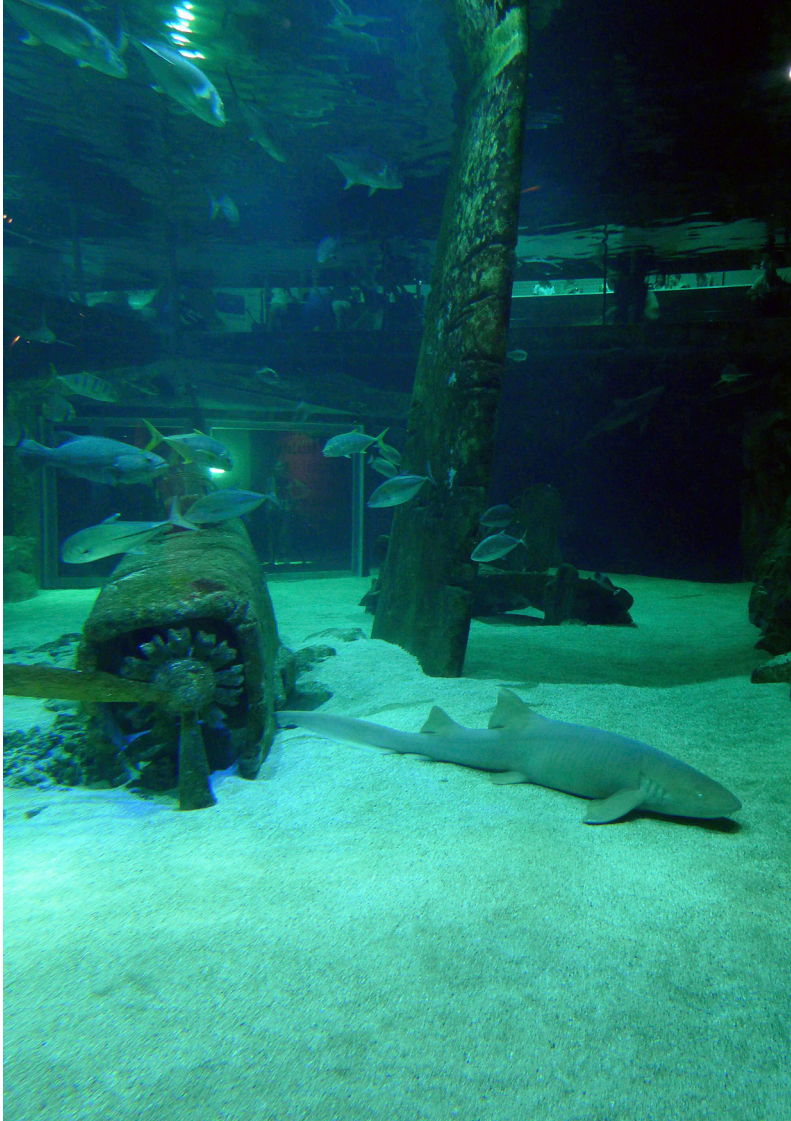
Ljudbilden är viktigt och förstärkt. I regnskogen är det fågelljuden, apornas skri, regnet, åskans muller och kanske en avlägsen jaguars vrål som hörs. Musik används för att markera plats och stämning, som calypso intill karibiska korallrev eller hawaiigitarr när det handlar om hajar och surfing. Man skulle kunna tro att de stora haven utmärker sig genom sin tystnad. Men upplevelsen av livet under ytan förstärks av stämningsmusik, ambient som det kallas, en ofta syntbaserad, pulserande musik, uppbyggd kring utdragna ackord. När jag på Sea Life i Minneapolis frågade vad det var för musik som hördes ur högtalarna var det ingen i personalen som kunde svara; det var kort och gott undervattensmusik, *emotional music*, som expediten i entrékassan sade. De ljudsatta akvarierna förstärker att det är människan som är navet för naturgestaltningarna. De iscensatta ljudmiljöerna bidrar till en antropomorf inramning. Den klangbaserade gestaltningen hämtar inte sin inspiration från havsmiljöerna utan bygger snarare på konventioner från film och annan underhållning. Det är inte så att det är tyst under ytan. Enligt Lisa Walker (2003) som studerat knölvalars kommunikation är vattnet snarare fyllt av olika ljudbilder. Människan saknar dock förmågan att uppfatta dessa vattenmiljöerna uppfattas följaktligen som tysta.

Ett karaktäristikum i konventionerna för hur natur och djur gestaltas är som nämnts den mångfald av uttryck som används. Förutom användandet av sinnesintryck som ljud och ljus, lutar sig gestaltningarna mot emotionella uttryck som rädsla, nyfikenhet och förvåning. I den sydfran-

ska orten Grau-du-Roi finns ett akvarium – Seaquarium Le Grau-du-Roi. Liksom i London får besökarna följa en någorlunda snitslad bana som avslutas med en större hajavdelning, ett så kallat *requinarium* med ca 25 hajarter representerade. När jag senast besökte akvariet (2015) var requinariet i två våningar och i mitten fanns den största tanken. Den kortsida som vette mot entrén var helt i akvarieglas. Här fanns – som på många andra akvarier – en bänk där det var möjligt att sätta sig ned och se hur hajar simmar runt tillsammans med större stim av mer färgglada fiskar. Att i stillhet kunna stanna upp och uppleva naturen är ett modus vid sidan om det mer framåtdrivna tempo som utmärker de många skolklasser som besöker akvarier och engagerat rör sig i lokalerna. Det gick också att gå runt den stora hajtanken. På baksidan fanns ytterligare en stor ruta. Längs kortsidorna fanns här och där mindre öppningar med rutor och insyn till den stora tanken, och precis som i London gick det alltså att se hajarna från flera håll. När jag tittade in genom en av dessa gluggar såg jag inte bara hajarna i vattnet, utan också andra besökare som stod i en fönsternisch mittemot. Det var sand på botten och vattnet var mycket klart.

Det är inte ovanligt att de större hajakvarierna rymmer föremål eller artefakter som knyter människan till hajarnas miljöer. I London var det statyer från Påskön. På andra akvarier har det varit andra statyer och kanske rester av sjunkna städer. I vissa fall är det människans tillkortakommanden som fått lämna spår i form av sjunkna skepp eller havererade flygplansdelar. På akvariet i Grau-du-Roi fanns de spridda delarna av ett flygplansvrak, ett mindre ensitsigt propellerplan som störtat. Ena vingen låg platt lätt dold av sand längsmed botten, medan den andra vingen stod nästan vinkelrätt upp och bröt vattenspegeln. En del av flygplanskroppen med cockpit, motor och propeller låg tung i sanden. Stjärtpartiet låg ensamt en bit bort. När jag promenerade upp till andra våningen gick det att se hela tanken från ovansidan. Här stack flygplansvingen upp och påminde lite om en hajfena när den bröt vattenspegeln.

Akvariet är en estetisk upplevelse av färg, form och ljud. Utformningen av akvarier har förändrats vartefter tekniska möjligheter utvecklats. De var inledningsvis rektangulära betongtankar med en framsida av glas. Men nya material som akrylglas och effektiva tekniker för att filtrera

Flygplansvrak med am-
haj, Seaquarium Le
Grau-du-Roi.

vatten har gjort det möjligt att göra akvarier större och att forma dem på mer fantasifulla sätt (Karydis 2011). Eller, som det uttrycks på Sea Liles webbplats, "the old-fashioned aquarium is out and tunnels, curved tanks and bubbles that allow you to get astonishingly close to our

wonderful creatures are in".⁶ En återkommande arkitektonisk detalj är tunneln där det går att promenera genom vattnet och omslutas av hajar, jättesköldpaddor, rockor och fiskstim. I Grau-du-Roi återfanns tunneln på väg till den stora hajutställningen. Den skiljde de mindre akvarierna från en stor tank med sälar och sjölejon. Tunneln genom tanken med hajar har i viss mån fungerat som en symbol för de moderniseringar som de större akvarierna genomgick under 1980- och 1990-talen när valet av material och design förnyades. De konventioner med vilka djur och natur gestaltades bygger på delaktighet, att bli en del av naturen mer än att stå vid sidan och titta på (jfr Desmond 1999:179). Att så att säga få promenera på botten intill hajar, rockor och andra havsvarelser. Tunneln är en sinnebild för de konventioner och ideal om närhet till naturen som de designade akvarierna materialiserar. Tunneln har också varit ett återkommande inslag när vänner och bekanta berättat om sina besöka på nya, stora akvarier. Den är en referenspunkt för spännande upplevelser.

En trappa upp i requinariet fanns fler utställningar och akvarier. Det var också möjligt att krypa in i ett mindre utrymme och genom plexiglas se in i en tank med små, unga hajar. Det var en mellanstation för hajar, mellan barnkammaren och de större tankarna. Liksom i London var vattnet klart och plastmaterial dominerade. De upplevelseorienterade gestaltningarna av vattenmiljöer möjliggjorde en taktil förståelse. Här tillämpas en konkret, sinnlig pedagogik där en del av förståelsen vinnns genom att besökarna kan ta på djuren. Det fanns levande zebrahajar att klappa i en mindre, ytligare pool. För den som stoppade ned handen i vattnet var det möjligt att försiktigt få känna på hajens sandpappersliknande hud. Det gick också att dra ut lådor och öppna skåp.

Att arbeta med skalförskjutningar är ett vanligt sätt att uppmärksamma och göra djur tydliga. I taket hängde modeller av hajar i naturlig storlek, men också mindre modeller som gjorde det möjligt att se hajarna i andra miljöer i tid och rum. Modellerna ger utrymme för de djur som är för stora för akvarierna, som inte vill låta sig hållas levande i fångenskap eller kanske helt enkelt inte längre finns som levande exemplar. Sådillvida är akvarierna också anakronismer. Till de arter som nästan alltid är närvarande, men aldrig funnits levande i akvarier hör den utdöda Megalodon. Djurets nära två meter höga gap med stora tänder återfinns

oftast uppställt som en fond framför vilken besökarna kan låta sig fotograferas. Till de ständigt närvarande djuren hör också den vita hajan. Med något undantag har de aldrig funnits levande på ett akvarium. Men de finns som fotografier, bilder och modeller. Berättelsen om den vita hajan som hotade människorna och turismnäringen i filmen *Hajen* har stakat ut förståelsen av den vita hajan i synnerhet och hajar i allmänhet som farliga (Dobson 2011:87). På flera akvarier hänger stora modeller av den vita hajan i taket, så också i requinariet i Grau-du-Roi. Här återfanns den framför en trappa. Besökarna som passerade uppför trappan fick gå under och känna hur hajan kom närmare.

Vad som finns under havsytan har varit en källa till fantasier och funderingar i både populärkultur och vetenskap. Det finns beskrivet i Jules Vernes *En världsomsegling under havet* (1870) och återspeglas i påståenden om att stora delar av havsbotten och de stora djupen ännu är outforskade. Havsdjuren uppför sig och ser annorlunda ut (Strand 2005). De aktualiserar äldre traditioner av föreställningar om sjöodjur och monster i havens djup (Koman 1996). Etnologen Jonas Danielsson har skrivit om hur tittandet på skräckfilm inbjuder till trygga skräckupplevelser, till känslan av "skräckskönt" (2006). Lite så tycks det också vara med hajarna i akvarierna. De kittlar fantasin när de cirkulerar bakom akvarieglaset. De inger en känsla av fascination som kan övergå i obehag. Det gör också flygplanet som låg i vattnet. Kanske var det därför som planvraket befann sig i hajakvariet? Kanske var det tänkt att illustrera en olycka, kanske hade det skjutits ned under andra världskriget? Planet fanns där som rekvisita som stärkte och frammanade de känslor av obehag som hajarna kunde förmedla. Kanske kan det kraschade planet också läsas som en metafor över människans misslyckade relation till havets hajar? Planet borde inte vara där och det borde inte människorna heller.

Denna obehagets pedagogik fortsatte på andra våningen och det än starkare. Det var där möjligt att gå in i tre avskärmade rum. I det första skildrades hajattacker. I rummet hängde bilder på väggen som föreställde olika angrepp på människor. En bild visade en jättebläckfisk som drog ned ett skepp. En annan bild visade en haj som attackerade en kvinna i vattnet intill en båt samtidigt som några andra kvinnor i båten bankade på fisken med sina åror. Ytterligare en tredje bild visade en haj

som med sin stora tandfyllda käft anföll en dykare som låg på botten. Alla bilder var tecknade och från andra halvan av 1800-talet. När jag var inne i rummet skiftade plötsligt stämningen med hjälp av ljus och ljud. Det mörknade. Fåglarna skrek mer stressat, vågornas skvalpande intensifierades. Det kulminerade med skrik och en lampa som plötsligt tändes och lyste upp ett hajhuvud med gapande käft. Texten på väggen berättade att attackerna var plötsliga och våldsamma och synonyma med skräck och död.

I nästa rum adresserades hajens farlighet för människan på en bildskärm och i en mer antropomorf inramning. Här sattes hajarna på den anklagades bänk. Rubriken var "Wanted, Les Dents de la mer alias Le Grand Requin Blanc" ("Efterlyst, Havets tänder alias Den vita hajen"). På den rektangulära bildskärmen visades ett tecknat förbrytarfoto av en haj som höll upp en skylt med uppgifter om längd och vikt, 6,4 meter och 3 220 kilo. Hajarna var avbildade som karikatyrer. De stod upp, böjde på huvudet och log snett mot kameran. Texten berättade att hajen var oskyldigt anklagad för sin blodtörstighet. De mindre vithajarna äter främst fisk, medan mer fullvuxna vita hajar äter större djur som sjölejon och havssköldpaddor. En teckning visade hur simmande sjölejon liknar en människa som flyter på en surfbräda. Det händer att hajar angriper människor, men de är inte blodtörstiga och människor hör inte till menyn. Hajen var därmed frikänd. Utställningen balanserade på en känslomässig tråd där en förståelse för hajen gavs genom en avvägning mellan mer skrämmande effekter och humoristiska utspel.

I det tredje rummet gestaltades hur konsumtionen av hajfenssoppa hotade att utrota hajarna. Ett bord var uppdukat med en måltid för två. Vita dukar, vita servetter, en röd liten duk i mitten och en vit djup tallrik. I tallriken, en blodröd soppa och en hajfena som stack upp och bröt soppans ytspegel. Servetterna var använda som om någon torkat blod från munnen. I dricksglaset flöt skräp. På en vägg, under texten "L'Homme prédateur" ("Rovdjuret människa"), fanns i guldramomgärdade tittskåp exempel på hur människan utnyttjat och jagat hajen, bland annat för att kunna laga hajfenssoppa.

Sammantaget iscensätter och återger de tre rummen den spända eller paradoxala relationen mellan människan och hajen. De visar hajen som

en oskyldigt anklagad, vars farlighet kittlar fantasin. Den stora boven är människan som kalasar på hajfenor och andra delar från hotade djurarter. Den mer morbida iscensättningen av relationen haj–människa som mötte besökarna som vandrade igenom de tre rummen på akvariet i Grau-du-Roi sticker ut. Samtidigt är det samma konventioner och föreställningar om hajens farlighet och människans fördomar som återkommer, till exempel i London. Det finns en överensstämmelse i hur hajar gestaltas på akvarier, en affektiv inramning där hajen appellerar till en bredare uppsättning känslor. Hajen är farlig, den hotar, den är också hotad och bör värnas. Dessa affektiva register bidrar till en känslomässig förståelse, som förväntas bana väg för mer vetenskapligt grundade insikter.

Hajfenssoppa, Seaquarium,
Le Grau-du-Roi.

Habitat, släktskap och utbredning

Det är lätt att vid en promenad igenom ett akvarium fastna för det mest iögonfallande. För tunnlarna, hajarna som stryker längsmed akvarieglaset eller de blodiga påminnelserna om hur hajar slaktas. Här finns möjligheten till delaktighet och att bli omruskad. Här är det Indiana Jones som leder besökarna. Vaxgubben i entrén till akvariet i London var framåtlutad, på väg, med väskan över axeln och piskan i bältet. Kontrasten var tydlig mot Darwin, som stillastående, betraktande och med en bok i handen. Med Darwin som ledsagare blir hållningen en annan. Darwin företräder inte bara evolutionen. Han är också den empiriska forskaren som samlar på iakttagelser och insikter, som systematiserar och finner mönster, som kan vända upp och ned på tidigare vetanden. Kvaliteter nog så viktiga i vetenskapliga sammanhang.

Senare decenniernas akvariedesign har alltså möjliggjort större och mer fantasifullt utformade anläggningar. I de moderna akvarierna återges naturmiljöer, så kallade habitat, med landskap, växter och djur. Gemensamt är strävan efter naturlighet och äkthet, eller det som Dean MacCannell (1976) skulle beskriva som iscensatt äkthet (*staged authenticity*). Förutom akvarier med fiskar och andra vattenlevande djur finns också ofta fåglar och strandlevande däggdjur. Nya generationers akvarier är designade att lyfta fram ett ekologiskt axiom, nämligen att inget djur lever isolerat från sin miljö (Desmond 1999, Doordan 1995).

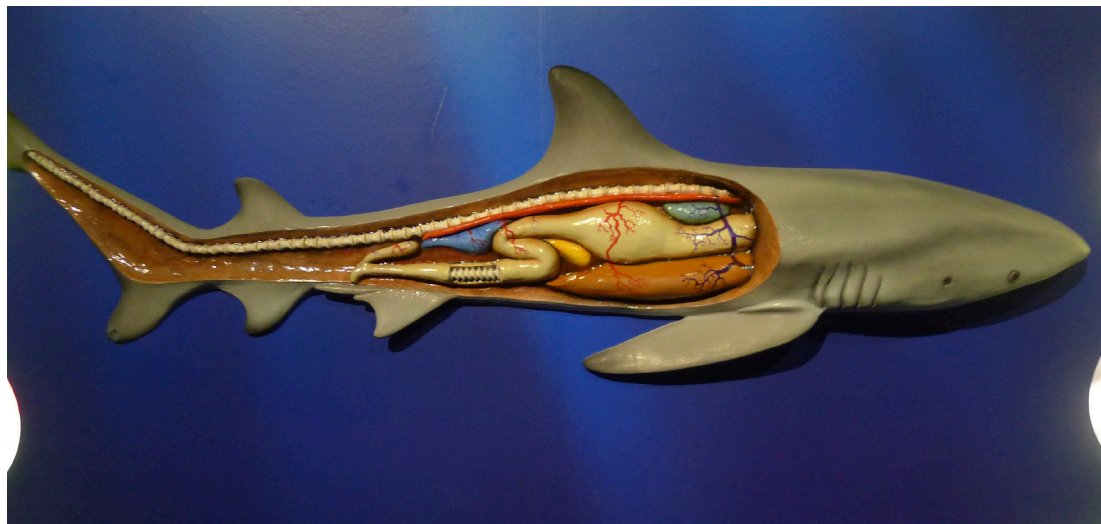
Ett återkommande konstaterande på skyltar och i texter är det faktum att jorden till två tredjedelar är täckt av vatten. Möjligheten finns alltså att presentera en mängd olika kustmiljöer, vattenvägar och naturligheter. Samtidigt är det vissa vatten som går igen, vissa naturer som tycks lämpa sig bättre att ställa ut. Återkommande är de mer karismatiska naturmiljöerna som oceanerna med hajar, korallrevet med färgglada fiskar och regnskogen med mal och kanske apor och krokodiler. Habitatet är konvention. Konvention är också vilka habitat som gestaltas. Till upplevelseturismens kännetecken hör att nischa sig och låta den egna verksamheten på något sätt utmärka sig (Taylor 1993). På akvarierna sker det genom att de återkommande habitaterna kompletteras med något mer lokalt eller nationellt framträdande. The Aquarium of the Americas

i New Orleans visar upp Mississippi, Mexikanska golfen och Karibien medan Universeum i Göteborg i en utställning lyfter fram vattnets väg från bäckarna i Lappland till havet utanför Göteborg. På så sätt är de iscensatta naturmiljöerna också en tydlig gestaltning av hur de lokala och närliggande vattendragen också är en del av en global naturmiljö.

Att tänka med habitat är grundat i ett vetenskapligt tänkande som betonar helheter (Brunner 2011). De habitat som kan identifieras i naturen är en vetenskaplig kategori som på akvarierna blir utgångspunkt för de genrebundna konventioner genom vilka dessa habitat gestaltas (Harris-Lopez 2003). Att betona att de sammansatta gestaltningarna av natur följer genrekonventioner – assemblage av djur, växter, ljud, ljus och informerande texter – är att poängtera gestaltningarnas estetiska och formbundna drag. Det innebär också att gestaltningarna inte förstås som givna utan som historiskt och kulturellt framvuxna. Reducerade till sin enklaste form ser de ut som följer: oceanerna med hajar, djupblå färger och ambient musik; korallrevet, ljusblå himmel, clownfiskar och kirurgfiskar; regnskogar, grönt, lövverk, pirayor, kanske en mal, anakonda eller apa och ljudet av en rytande jaguar, tjattrande apor, fåglar, åska och regn.

Den naturvetenskapliga gestaltningen både ordnar och fragmenterar djuren. Vid sidan om tänkandet i miljöer är vetandet om djur och natur

Haj i genomskäring,
Universeum, Göteborg.

också taxonomiskt ordnat efter linneanska principer och utifrån särdrag och släktskap mellan olika arter. Kategorier som släkt, art och kön, liksom fakta om utbredning, föda och fortplantning är ledande. Det är de naturvetenskapliga grundelementen. Djuren återfinns som modeller i genomskärning med uppvisande av inre organ och skelett. Hjärta, hjärna, sidolinjer och könsorgan tillsammans med sinnesfunktionerna som seende, hörsel, luktsinne och känsel identifieras var och en för sig. Samtidigt ordnas djuren i arter, i släktträd och på utbredningskartor. Djuren vänds så att säga ut och in, på samma gång som de placeras artmässigt och geografiskt.

Ett exempel på hur detta kan ta sig ut gick sommaren 2014 att beskåda i Berlin, på akvariet i Zoologiska trädgården. Mellan en tank med hammarhajar och en med svartfenade revhajar fanns ett antal större inplastade planscher monterade bredvid varandra. Till sitt innehåll skiljde de sig inte från den information som fanns att få på Sea Life Aquarium i London eller på Seaquarium i Grau-du-Roi. Möjligtvis var innehållet mer avgränsat och mer samlat. Språket var tyska och som alltid också engelska. Djuren hade sina vetenskapliga namn, som markerar släkte och art. Den första affischen berättade om hajars utveckling. Hur deras förfäder tog form för 400 miljoner år sedan men att de nästan dog ut under paleozoikums tid. Utvecklingen tog fart igen under mesozoikum då många föregångare till dagens hajarter utvecklades. En kronologi illustrerade beskrivningen med tecknade hajar uppdelade i rött paleozoikum, gult mesozoikum och blått kenozoikum. På det följde en genomgång av hajens sinnen. Att de kan höra skadade djur på långt håll, att de har förmågan att känna doften av en mycket liten droppe blod i vatten, att sidolinjerna känner rörelser i vatten och att känslocellerna på nosen uppfattar de små elektriska impulser som alla levande organismer sänder ut. Informationen om hajarnas sinnen gavs tillsammans med en karta där de olika sinnenas räckvidd var utmärkt. Därefter presenterades hur de jagar, deras diet och hur fortplantning går till. Det hela avslutades med en redogörelse för hajars habitat.

Det är utifrån de olika sätt som hajar gestaltas möjligt att närma sig frågan om hur akvarierna också gestaltar relationen mellan människa och djur. Tekniken med akrylplaster gjorde det möjligt att komma tätt inpå,

se tydligare och på nära håll uppleva hajarna. Den naturvetenskapliga forskningen har undersökt hajars levnadsbetingelser, hur de rör sig i haven och vad de lever på. Det har också påvisats att hajan är en viktig länk i ekosystemen och en förutsättning för den artbalans i världshaven som tas för given. Det vore därför kanske lätt att karaktärisera ett mer naturvetenskapligt ordnande av djur som mer distanserat, i alla fall i jämförelse med en mer upplevelseorienterad presentation av djur. Anna Samuelsson har i sin avhandling om naturhistoriska museer påpekat hur närhet och distans mellan djur sett olika ut i olika perioder (Samuelsson 2008:88ff). Hon skriver att i teorin var Darwins idéer om människans släktskap med djuren ett närmande mellan djur och människa. Samtidigt har djur och människa genom det moderna samhällets omvälvningar i praktiken alltmer kommit att skiljas från varandra i vardag och arbetsliv.

Människans relation till djur upprätthålls kanske främst genom naturprogram på teve, leksaker och sedelärande berättelser för barn. Levande möter människan samtidigt djuren som husdjur, i zoologiska trädgårdar och i akvarier. Sägase kan att det i människans relation till djuren finns en kontinuitet i spänningen mellan en distanserad och en mer nära relation. Samuelsson skriver att museerna är en manifestation av modernitetens erövrande, avgränsande och vetenskapliggörande: att göra "naturen" till objekt för den vetenskapliga blicken och på samma gång till en estetisk upplevelsekuliss (Samuelsson 2005:90). Påståendet är giltigt för hur hajar kategoriseras och lyfts fram på akvarierna. Den estetiska upplevelsen finns liksom den vetenskapliga blicken som ett genomgående tema. Relationen mellan människa och haj ordnas bland annat genom statistiska relationer. Ett ofta återkommande faktum är hur många av respektive art som djur respektive människa har ihjäl. Om 10 människor dör av hajangrepp varje år, är det samtidigt ungefär 100 miljoner hajar som dör när de jagas för sina fenor eller av misstag följer med som bifångst. På akvarierna och i relation till hajarna är det – som i den blodiga iscensättningen av hajfenssoppa på akvariet i Grau-du-Roi – oftast människan som gestaltas som det största rovdjuret.

Hajen har huvudrollen

Det är möjligt att se hajarna som en kontaktyta där Darwin och Indiana Jones möts. Hajarna kan förstås som *boundary objects* – gränsobjekt (Star & Griesemer 1989). Ett gränsobjekt är en företeelse som förmår föra samman flera intressen, det kan vara ett djur, men lika gärna ett protokoll eller en förordning. Begreppet lanserades för att skapa en förståelse för hur samarbetet kan fortgå mellan amatörer och professionella i vetenskapligt arbete. Grundtanken är att gränsobjekten är formbara och kan passa olika intressen, utan att intressenterna för den skull behöver komma överens. På akvarier är det inte främst amatörer och vetenskapsmän som ska komma överens, även om det säkert är betydelsefullt i det miljöbevarande arbetet. Här handlar det istället om ett objekt som ska kunna fungera för såväl marinbiologer och arkitekter som marknadsförare och souvenirförsäljare.

Hajen är ett djur som förmår svara upp mot dessa krav, men den är inte ensam. Till gränsobjekten kan också räknas bläckfiskar, maneter och clownfiskar. Alltså djur som kan avbildas fantasifullt, som gör sig bra på bild och som kan exemplifiera en naturvetenskapligt intressant problematik. Bläckfiskarna tycks ha en förmåga att lösa komplicerade problem, maneter utan vare sig hjärta, hjärna eller blodsystem har flutit runt i haven i miljontals år och clownfiskarna – kända från filmen om Nemo – kan byta kön.

Hajar kan alltså beskrivas som ett av flera gränsobjekt som möjliggör att de olika intressenter som är engagerade i akvariernas verksamhet möts. Hajakvariet i London beskrivs i en reklambroschyr som det mest populära och dramatiska akvariet, där besökarna kan möta den lömska sandtigerhajen, den svartfenade revhajen och stimmen med mindre hotfulla fiskar som håller hajarna sällskap. Det finns huvudpersoner bland djuren och det finns statister. Statisterna är fiskarna med artnamn, men utan egennamn. De är stimmen som ger liv i akvarierna, men kanske inte genererar så många berättelser. Så finns det huvudpersoner som hajar, stora sköldpaddor, rockor och clownfiskar. Det är framför dessa djur som det bildas köer. Det är där som akvarieglaset är kladdigt av näsor, händer och fingrar som tryckts mot rutan. Huvudrollsinnehavarna bidrar till

det tempo med vilket det är möjligt att röra sig genom anläggningarna. Hajarna är bra exempel på huvudrollsinnehavare. De har ofta egennamn, som sandtigerhajen Herman som levde på Universeum i Göteborg eller revhajen Inez på Aquaria i Stockholm. Det är deras dagliga rutiner som blir programpunkter på det publika schemat, det är de som fungerar som affischnamn i reklamkampanjer och som kan köpas som mjukdjur eller magneter i butiken.

I akvarierna har jag mött en mängd fragment från mer eller mindre bekanta mediala sagor och berättelser. Som del av upplevelseindustrin är akvariet ett fält där gränsen mellan populärkultur och verklighet är suddig. En global populärkultur skapar ett kitt som förenar besökare från vitt skilda platser i världen. Återkommande är som tidigare nämnts filmen *Hajen* och referenser till den tecknade filmen *Hitta Nemo* (2003). I Frankrike har jag mött flera miljöer som knyter an till Jules Vernes berättelser om Kapten Nemo och undervattensbåten Nautilus. Det finns som sagt fler än 400 hajarter och såväl utseende som storlek och form varierar. I entrén till requinariet fanns en tecknad haj och en text som angav att medellängden för en haj är 1,5 meter. Vidare berättades att 80 procent av alla hajar är mellan 20 centimeter och 2 meter, men att det är de stora som är kända. De som blir kända har också det rätta utseendet. Det är den ikoniska hajan som återfinns i skyltning och reklam, som mjukdjur och magnet. Det är de hajar som till utseendet överensstämmer med den vita hajan, som sandtigerhajar och revhajar. Visst finns också hammarhajar, zebrahajar och

Hissdörr, London Sea Life Aquarium.

andra kufiskt formade fiskar. Men fisken från *Hajen* är en formmässig förebild. Det är också den idén om hur en haj ska se ut som bekräftas av besökare, barn såväl som vuxna som säger: "Oh, look, the great white!" Inte för att det finns några vita hajar i de akvarier som jag besökt, utan för att den är känd och för att sandtigerhajens vassa tänder åtminstone kan ge illusionen av en vit haj. Hajen är en ambivalent och sammansatt figur i akvarievärlden. Två tydligare teman kan urskiljas. I bilder och i texter syns den ikoniska, reducerade hajen, den lömska hajen som avtecknas med rejäla tänder. Samtidigt pågår ett restaureringsprojekt av hajens rykte. I guiders prat och i texttrutor längsmed akvarierna berättas om att de flesta hajar inte är farliga, och, som exemplifierades ovan, att de hajar som går till attack gör det för att de av misstag tagit en surfare för en säl.

Hajarna kan beskrivas som *flaggskeppsdjur* (Lorimer 2007). Den *karisma* eller utstrålning som vissa djur tillskrivs ger dem en särställning i avskärmade specifika kontexter (jfr Lundquists kapitel). I Lorimers fall handlar det om naturskydd i England. Där är det bland annat kornknarren som får en karismatisk roll. Vad som ger karisma i ett specifikt sammanhang varierar. De djur som uppfattas som karismatiska är tydliga i sina karaktäristika, de är lätta att skilja från andra djur både till utseende och läte, och de går att identifiera genom känslomässiga konnotationer som gulliga eller farliga. Det är inte samma villkor som råder i akvariet som i brittiskt naturskyddsarbete. Hajen har andra kvalifikationer. Dessa ligger snarast i dess ambivalenta karaktär och förmågan att som gränsobjekt tala till flera intressenter. Som flaggskeppsdjur öppnar hajen för engagemang i och intresse för akvariernas övriga verksamheter. Hajen är dock inte ensam om att fungera som flaggskeppsdjur. Sjöhästar, bläckfiskar och maneter kan i viss mån också fungera och det är alltså inte nödvändigt att anspela på fara och fruktan. Även om maneterna också kan räknas in i de farliga djurens krets.

Den haj som framträder och har huvudrollen på akvarier är motsägelsefull till karaktären. Det fanns flera olika utformningar av reklamen för akvariet i Grau-du-Roi. På en affisch simmade hajen mot mörkblå bakgrund – inte helt olik hajen från London Sea Life Aquarium – mot betraktaren med en blomma i munnen. Texten lød "Plus menacé que menaçant", det vill säga "mer hotad än hotfull". På en annan affisch

avbildades hur en haj dök upp ur vattenytan, med öppen käft. De vassa tänderna och gapet dominerade bilden. Det finns ett återkommande mönster i hur hajen presenteras, ett mönster som reproduceras i reklam och marknadsföring, i utställningar och presentationer. Men perspektiven kan skifta. Att det informeras om hotade hajar hindrar naturligtvis inte att hajen i Grau-du-Roi, i en utställning om sköldpaddor, framställs som rovdjur med en sköldpadda i munnen. I kretsloppet har hajen sin naturliga plats som topprovdjur. Det är i relation till människan som hajen framstår som ambivalent och tvetydig. Som sådan är den ett mycket framgångsrikt gränsobjekt. För vetenskapen är hajen hotad och viktig att informera om. För upplevelseindustrin är den en skräckskön attraktion och nervpirrande upplevelse.

Reklamaffisch för Seaquarium Le Grau-du-Roi.

En symbiotisk relation

Det finns en fysisk materialitet som ger akvarierna deras modus. De tekniska möjligheterna i samspel med ljudspel, ljusspel, naturmiljöer av plast och jord, glas och trä och idén om habitatet och den naturliga miljön är alla delaktiga i den natur som upplevs. Att röra sig genom akvariet är att som i den inledande beskrivningen från Sea Life London att ta sig fram genom snillrika konstruktioner och ges möjlighet att få se samma sak från olika håll. Inom vetenskaplig metod talas det om triangulering. Det kan då röra sig om att bestämma ett avstånd till en punkt utifrån tidigare givna koordinater. Inom humaniora handlar det om att genom

en kombination av olika metoder och material kunna förstå en företeelse närmare. De konventioner med vilka naturen gestaltas på akvarier ligger nära trianguleringen. Det finns en flerstämmighet i hur djuren presenteras. Det är vanligt att de djur som simmar i ett akvarium presenteras med en skylt med deras artnamn. Där anges också var de lever, om det inte redan finns i en beskrivning av habitatet. Intill dessa presentationer finns ofta en bild. Ibland finns också en videofilm med djuret och till det kanske en beskrivning av djuret i genomskärning. Ofta hänvisas också till akvariets webbplats för ytterligare information.

Akvarierna återspeglar en globalt situerad kunskap om världens vatten. Att skriva om dem inbjuder till en flyktighet i relation till plats. Man kan i skrivande och exemplifieringar röra sig fritt mellan kontinenter. Det ser ju ändå ganska likt ut. Det är liknande konventioner som går igen på de flesta akvarier. Visst finns de lokala nedslagen, men det återkommande är det sammanhängande vatten som omsluter jorden. I den mån variationer förekommer kan de främst knytas till ägandeform och inte till var akvarierna är belägna. De konventioner som återfinns är förankrade i underhållning såväl som i vetenskap. Det är möjligt att analytiskt separera dem. Men i akvariepraktiken är de tätt sammanvävda. Kunskapen om djur och natur på akvarier hämtar visserligen sin näring ur vetenskapliga rön, men insikterna formas genom de genrekonventioner som vägleder gestaltandet av natur, de ikoniska bilderna och populärkulturella berättelserna. Den kunskap som förmedlas utgår från idén om habitatet och de karismatiska naturmiljöerna, ofta regnskogen, de stora haven och korallrevet. Den genrebundna kunskapen förmedlas både taktilt och i text. En sammansatt pedagogik präglar framställningen som är flersinnlig och mångstämmig och som om vartannat bygger på överraskningar, hotfullhet, nyfikenhet och igenkännande. Kunskapsförståelsen är också processuell. I vattnet finns 75–80 åttio procent av allt känt liv, samtidigt antas minst två tredjedelar av de varelser som lever i vattnet fortfarande vara oupptäckta. Det ger utrymme för både forskning och fantasi. Det vill säga att vad vi nu vet kommer förmodligen inte vara fullt ut giltigt i framtiden då dagens vetande har kompletterats med nya insikter och antikverade kunskaper fasats ut.

Det finns ett framskridande modus i såväl vetenskap som upp-

levelseindustri. Den populärkulturella, massproducerade hajan och den vetenskapliga hajan överensstämmer inte, men de ingår båda i den överenskommelse som gör en *akvarisk* haj, en ambivalent art som lockar till sig besökare samtidigt som den ger utrymme för de övriga verksamheter som bedrivs vid akvarierna. Gränsobjektet hajan får Indiana Jones och Charles Darwin att löpa framåt utan att behöva komma överens. Kanske kan relationen förstås som symbiotisk med ett samliv som gynnar dem båda. För vetenskapen gäller det att producera ny kunskap och förväntningen är att vi i framtiden ska veta mer och förstå djuren bättre; för upplevelseindustrierna, att producera förnyade och annorlunda upplevelser. Akvarierna förnyas också kontinuerligt för att ge utrymme för såväl nya insikter som nya attraktioner. Här finns en konvention som pekar på kunskap som något öppet och föränderligt: ett öppet slut för den värld som vi nu lever i.

Jane C. Desmond har beskrivit besöken på akvarier som en kombinerad upplevelse av att besöka ett museum och att se en film eller titta på teve (1999:180). Djuren befinner sig i montrar, men de rör sig. Akvarier är inte som kulturmuseer som vänder sig till ett smalare segment av befolkningen, nej, till naturen är alla välkomna. På akvarierna informeras om klimatförändringar och miljöförstöring. Det finns en uppfostrande attityd som återkommer i programförklaringar som att ”positivt påverka barn och ungdomars attityd till naturvetenskap, teknik och matematik” (Universeum, Göteborg) eller som ”to inspire conservation of the world’s aquatic treasures” (National Aquarium, Baltimore). Akvarierna deltar i bevarandeprojekt, tar hand om stora sköldpaddor som skadats eller simmat fel, värnar om sälar och föder upp sjöhästar. Inte så att verksamheterna inte är ifrågasatta. Det finns en pågående diskussion om hur jakten på exotiska fiskar skadat koraller, hur fiskar och andra djur dör på vägen till akvarierna och hur fiskar i publika akvarier kan uppvisa skadebeteende, till exempel hajar som uppträtt deprimerat (Casamitjana 2004). Trots detta syns under promenader i akvarierna miljöengagemanget i insamlingsbössor, uppmaningar om att skriva på namnlistor och påpekanden om hur vi i vårt dagliga liv bäst lever miljövänligt. Här finns en dystopisk fond, och att upplysa om haven och jordklotets framtid är en del av akvariernas pedagogiska mission. Naturen på akvarierna är en

hotad natur. Den globala uppvärmningen och rovfisket är två dystopier som följer besökaren under vandringarna i akvarierna. Det är inte fullt lika lockande som att stå nära ett akvarieglas och följa de större hajarna när de simmar runt, runt, runt i akvariet. Om hajen är lockbetet är möjligheten att sprida information och skapa intresse för hotade djur och naturmiljöer den fångst som kan håvas in.

Människans påverkan på naturen har ett pris som hajar och andra utrotningshotade arter får betala. Möjligheten finns dock att som individ och människa påverka hur det ska sluta. Ett antagande som får utrymme i de bevarandeprojekt som akvarierna deltar i och som ger oss människor möjligheten att undvika hajfenssoppa och välja rätt sorts fisk i fiskdisken. Akvarierna ställer krav på besökarna. De som kommer till akvarierna ska känna, tänka och röra sig. De ska erfara och uppleva vattnets värld. De ska inse att de är en del av den globala miljön. De ska inte bara se hajen. De ska också förstå och känna med den. På så sätt är akvarierna moraliska rum med idéer om rätt och fel, bra och dåligt. För att komma tillrätta med problemen uppmanas besökarna att hjälpa till och göra skillnad genom att byta till energisparlampor, undvika utrotningshotade fiskar, använda mindre varmvatten, stänga av elektroniska apparater, minska bilåkandet, återanvända och hemkompostera. Vad de offentliga akvarierna säger är alltså: Om människan i relation till hajar och många andra arter kan förstås som ett rovdjur, bär människan genom sina handlingsmöjligheter samtidigt på en lösning. I relation till naturens framtid är människan både rovdjur och räddare, lika ambivalent i karaktären som de hajar som återfinns på akvarierna.

NOTER

1. Detta kapitel är resultatet av förstudien till projektet "Staged Nature, Public Aquariums as Institutions of Knowledge" (finansierat av Riksbankens jubileumsfond). Texten bygger på observationer utförda på offentliga akvarier under perioden 2012–2015. Vid besöken har jag fotograferat och i viss mån filmat. Jag har koncentrerat mig på de offentliga miljöerna med akvarier och filmvisning, samt därtill följt ett antal guidade visningar. De etnografiska beskrivningarna bygger främst på besöken på Sea Life London Aquarium (2012), Seaquarium Grau-du-

- Roi (2012, 2015) samt Zoo Aquarium Berlin (2014). Tack till Jan Westin, vetenskaplig ledare vid Universeum, Göteborg, som kommenterat ett utkast av artikeln.
2. <http://www.merlinentertainments.biz/>. Sea Life som organisation lägger också stora resurser på miljöarbete, se <https://www2.visitsealife.com/london/conservation/>.
  3. <https://www2.visitsealife.com/london/discover/talks-and-feeding-times/>.
  4. <https://www.visitsealife.com/london/plan-your-visit/feeding-times.aspx>.
  5. Jag tänker här på Sea Life Aquarium i Berlin, Manchester och Minneapolis. I Sea Lifes akvarium utanför Paris var planlösningen något mer öppen (besök 2015). Vid ett senare besök (2017) på Sea Life Paris kunde jag dock konstatera att även det akvariet anpassats så att besökarna fick följa en bana genom lokalerna.
  6. <https://www.visitsealife.com/london/plan-your-visit/feeding-times.aspx>.

REFERENSER

Fältobservationer

Artikeln utgår ifrån observationer och besök på ett tjugotal akvarier, främst i Europa och USA, under åren 2012–2015. De etnografiska beskrivningarna bygger främst på besöken på Sea Life London Aquarium (2012), Seaquarium Grau-du-Roi (2012 & 2015) och Zoo Aquarium Berlin (2014).

Internet

Casamitjana, Jordi. Aquatic Zoos. A Critical Study of UK Public Aquaria in the Year 2004. The Captive Animals' Protection Society, <http://www.zoocheck.com/wp-content/uploads/2015/06/aquaticzoos.pdf>, hämtad 2018-03-01.
<http://www.merlinentertainments.biz/>, hämtad 2015-04-10.
<https://www2.visitsealife.com/london/>, hämtad 2015-04-10 & 2016-03-15.

Litteratur

Brunner, Bernd 2011 (2003). *The Ocean at Home. An Illustrated History of the Aquarium*. London: Reaktion Books.

Bryman, Alan 2004. *The Disneyization of Society*. London, Thousand Oaks & New Delhi: Sage.

Danielsson, Jonas 2006. *Skräckskönt. Om kärleken till groteska filmer. En etnologisk studie*. Umeå: H:ström.

Desmond, Jane 1999. *Staging Tourism. Bodies on Display from Waikiki to Sea World*. Chicago & London: University of Chicago Press.

Dobson, John 2011. Fun, Fascination and Fear. Exploring the Construction and Consumption of Aquarium Shark Exhibits. *Zoos and Tourism. Conservation*,

- Education, Entertainment?*. Warwick Frost (red.). Bristol, Buffalo & Toronto: Channel View Publications.
- Doordan, Dennis 1995. Simulated Seas. Exhibition Design in Contemporary Aquariums. *Design Issues*, vol. 11, nr 2.
- Frost, Warwick (red.) 2011. *Zoos and Tourism. Conservation, Education, Entertainment?*. Bristol, Buffalo & Toronto: Channel View Publications.
- Hansson, Elisabeth 2005. *Animal Attractions. Nature on Display in American Zoos*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Harris-Lopez, Trudier 2003. Genre. *Eight Words for the Study of Expressive Culture*. Burt Feintuch (red.). Urbana & Chicago: University of Illinois Press.
- Haraway Donna 1989. Teddy Bear Patriarchy. Taxidermy in the Garden of Eden New York City 1908–1936. *Primate Visions. Gender, Race and Nature in the World of Modern Science. New York City, 1908–1936*. London: Routledge.
- Hesmondhalgh, David 2002. *The Cultural Industries*. London: Sage.
- Rader, Karen A. & Victoria E. M. Cain 2014. *Life on Display. Revolutionizing U.S. Museums of Science & Natural History in the Twentieth Century*. London: University of Chicago Press.
- Kirchenblatt-Gimblett, Barbara 1998. *Destination Culture. Tourism, Museums and Heritage*. Berkeley, Los Angeles & London: University of California Press.
- Karydis, M. 2011. Organizing a Public Aquarium. Objectives, Design, Operation and Missions. A Review. *Global NEST Journal*, vol. 13, nr 4.
- Koman, Kerstin 1996. *Mynt under masten och vissla på vind*. Stockholm: Rabén Prisma.
- MacCannell, Dean 1999 (1976). *The Tourist. A New Theory of the Leisure Class*. Berkeley, Los Angeles & London: University of California Press.
- Latour, Bruno 2005. *Reassembling the Social. An Introduction to Actor-Network Theory*. Oxford: Oxford University Press.
- Law, John 1994. *Organizing Modernity*. Oxford, UK & Cambridge, MA: Blackwell.
- Lorimer, Jamie 2007. Nonhuman Charisma. *Environment and Planning D: Society and Space*, vol. 25.
- Samuelsson, Anna 2008. *I naturens teater. Kultur- och museisociologiska analyser av naturhistoriska utställningar och filmer*. Uppsala: Uppsala universitet.
- Star, Susan Leigh & James R. Griesemer 1989. Institutional Ecology, "Translations" and Boundary Objects. Amateurs and Professionals in Berkeley's Museum of Vertebrate Zoology, 1907–39. *Social Studies of Science*, vol. 19.
- Star, Susan Leigh 2010. This is Not a Boundary Object. Reflections on the Origin of a Concept. *Science, Technology, & Human Values*, vol. 35, nr 5.

- Strand, Ginger 2005. The Age of Aquariums. *Harper's Magazine*.
- Taylor, Leighton 1993. *Aquariums. Windows to Nature*. New York: Prentice Hall
General Reference.
- Walker, Liza 2003. Listening under Water. *Soundscape. The Journal of Acoustic Ecology*, vol. 3, nr 2, vintern 2002 & vol. 4, nr 1, våren 2003.
- WAZA 2009. *Turning the Tide. A Global Aquarium Strategy for Conservation and Sustainability*. Bern: WAZA Executive Office (www.waza.org/en/site/marketing-media).

Filmer

- Hitta Nemo* (2003). Disney/Pixar.
- Hajen* (1975). Universal Pictures.